

Irina Kononienko

Проблеми лексичної сполучуваності прикметників : зіставний аспект : (на матеріалі української і польської мов)

Acta Polono-Ruthenica 4, 214-223

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Irina Kononienko
Warszawa

Проблеми лексичної сполучуваності прикметників: зіставний аспект (на матеріалі української і польської мов)

В центрі сучасних досліджень контрастивної лінгвістики знаходяться проблеми виявлення спільного і відмінного на різних рівнях структури мов, що зіставляються. Наукові праці в межах цього напрямку становлять як теоретичний, так і практичний інтерес і можуть бути використані в практиці перекладу, лексикографічної роботи та методики викладання однієї з мов як нерідної.

Зіставний аналіз компонентів лексико-семантичної системи є одним з найбільш актуальних і водночас найменш дослідженим аспектом у галузі українсько-польських мовних зв'язків. Особливо цікавим в плані порівняння уявляється дослідження слів-сигніфікатів, що мають високий ступінь семантичної ємності, розгалужену систему лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) і широку семну структуру. До числа типових сигніфікатів відносяться якісні прикметники з великим діапазоном лексичної сполучуваності. Сполучуваність прикметників була предметом ряду ґрунтовних і українських, і польських досліджень¹, проте в зіставному аспекті аналіз не проводився.

Як відомо, великі труднощі для перекладачів з однієї спорідненої мови на іншу становлять так звані міжмовні омоніми (пароніми). Чимало таких слів, перш за все у сфері іменників, зустрічається в українській і польській мовах. У межах ад'єктивної системи можливе виникнення тільки міжмовних паронімів, оскільки прикметникові флексії при подібності основ слів завжди будуть розрізнятися.

¹ Див., напр.: І. Р. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988; W. Śliwiński, *Łączliwość składniowo-semantyczna przymiotników z rzeczownikami we współczesnym języku polskim*, Kraków 1990.

Серед прикметників цього типу можна назвати такі пари, як *рихлий - рыхлы*, *погодний - pogodny*, які при близькому звучанні не мають аналогічних лексичних значень. Водночас досить велику групу в обох мовах складають полісемічні прикметники, що подібні за звучанням, мають спільне походження, проте частково (більшою або меншою мірою) розрізняються за складом компонентів семантичної структури слова і мають певні розходження у сполучуваності. Такі прикметники можна назвати умовно еквівалентними. Сигніфікативна природа ад'єктивів, абстрактний характер значень якісних прикметників призводять до розширення валентного діапазону даних слів, причому цей процес розвивається специфічним шляхом в кожній з мов.

У запропонованому дослідженні матеріалом зіставлення є, з одного боку, лексикографічні джерела², з другого - результати тестування, проведеного в Прикарпатському (м. Івано-Франківськ) і Варшавському університетах. В експерименті взяли участь 75 студентів українців і відповідно 75 студентів поляків. Респондентам були запропоновані 20 полісемічних прикметників (відповідно українських і польських): *виразний, гострий, грубий, густий, делікатний, дрібний, дужий, задрісний, злий, інтелігентний, лагідний, милий, тишиний, поважний, правдивий, простий, солодкий, твердий, цілий, ясний - wyraźny, ostry, gruby, gęsty, delikatny, drobny, duży, zazdrosny, zły, inteligentny, łagodny, miły, pyszny, poważny, prawdziwy, prosty, słodki, twardy, cały, jasny*. Завданням інформантів був підбір трьох іменників до кожного з прикметників. Експеримент дозволив виявити діапазон і частотність сполучуваності даних ад'єктивів в обох мовах. Таким чином, аналізується як мовний потенціал наведених прикметників - валентність, що знайшла своє відображення в словникових статтях, так і мовленнєва реалізація валентності - сполучуваність, яка виявлена у відповідях респондентів.

Умовно еквівалентні українські і польські прикметники в основному мають близьку семантичну структуру, подібні ЛСВ. Відмінності вживання виявляються перш за все в специфічній сполучуваності з окремими лексико-семантичними групами іменників (ЛСГ)

² *Словник української мови*, т. 1-2, Київ 1970 - 1980; *Słownik języka polskiego*, т. 1-3, Warszawa 1990.

або взагалі лише з певними словами. Серед найбільш зближених за семантикою ад'єктивів виділяються пари *виразний - wyraźny*, *дрібний - drobny*, *поважний - poważny*, *цілий - cały*. Так, наприклад, в результаті проведеного експерименту з'ясувалося, що виділені і українськими, і польськими інформантами опорні іменники щодо слів *цілий - cały* можна розподілити по ЛСГ *час, місце, простір, продукти харчування, посуд* та ін. Пор., наприклад, групу слів на позначення часу: *цілий - день* (32 відповіді), *рік* 13, *місяць* 10, *життя* 5, *година* 4, *тиждень* 4, *вечір* 2, *вік* 2, *вічність* 2, *доба* 2, *час* 1; *cały - rok* 31, *czas* 25, *dzień* 24, *tydzień* 4, *wiek* 3, *życie* 3, *miesiąc* 2, *wieczór* 2, *noc* 1, *wieczność* 1. Лише в окремих випадках виявляється ширша сполучуваність польського ад'єктива, внаслідок чого виникають варіанти перекладу на українську мову: *cały ojciec - викопаний батько*, *cały on - весь він*, *cała radość - єдина радість*.

Треба зазначити, що наявність аналогічних (як зафіксовано словниками) ЛСВ прикметників, що зіставляються, не завжди сигналізує про повну відповідність сполучуваності в межах цих окремих значень. Так, наприклад, прикметники *густий - gęsty* в обох мовах мають ЛСВ „малопроникнений, малопрозорий”. У відповідях українських інформантів це значення реалізується в сполученнях *густий туман* 14, *дим* 2. До польських сполучень з прикметником *gęsty* в такому значенні крім конструкцій *gęsta mgła* 15 і *gęsty dym* 8 відносяться також *gęsta atmosfera* 9, *gęste powietrze* 7. Для українських мовців подібне вживання є нетиповим. Або, наприклад, у ад'єктивів *лагідний - łagodny* у межах одного ЛСВ „спокійний, проїнятий доброзичливістю” у різних мовах серед найбільш частотних зустрічаються різні опорні іменники, пор.: *лагідний - погляд* 24, *мама* 14, *руки* 15, *слово* 12, *сонце*, *кіт (котик)* 7, *голос* 7, *батько* 6, *жінка* 6, *усмішка* 6; *łagodny - pies* 34, *człowiek* 19, *charakter* 17, *głos* 6, *spojrzenie* 6, *zwierzak* 5, *baranek* 3, *dotyk* 3.

Українські та польські лексикографічні джерела подають подібні між собою словникові статті щодо прикметників *ясний - jasny*, причому навіть послідовність розташування значень майже однакова. Разом із тим характер вживання і його частотність свідчать про певні особливості сполучуваності прикметників в кожній з мов. Судячи з відповідей респондентів, в українському мовленні *ясний* із значенням кольору, без додаткових сем і конотацій вживається

рідко; в польському вживанні такий ЛСВ є основним, найбільш частотним, пор.: *ясний* - кольор 4, костюм 1; *jasny* - kolor 39, włosy 27, sweter 8, barwa 4, ściana 3, bluzka 2, kurtka 2, materiał 2, ubranie 2, brąz 1, lakier 1, parapet 1, pościel 1, samochód 1, sukienka 1, tapeta 1. В українській нейтральним відповідником таких польських конструкцій будуть сполучення з прикметником *світлий*. Основним значенням українського ад'єктива *ясний* також буде номінація ознаки, що сприймається органами зору, але цей ЛСВ включає в себе семи „блиск”, „світло”, „позитивна оцінка”. Для польської мови такий ЛСВ також є характерним, але не центральним, пор.: *ясний* - день - день 46, небо 22, сонце 20, місяць 17, ніч 5, світло 5, кімната 4, проміння 3, зірка 2, зіронька 2, ранок 2, сонечко 2; *jasny* - dzień 23, pokój 17, słońce 11, niebo 8, noc 5, poranek 4, światło 3, wieczór 2, płomień 1, ranek 1.

Незважаючи на зближену семантичну структуру слів, ряди однакових ЛСВ, українські і польські прикметники, що порівнюються, виявляють, як правило, специфіку вживання з точки зору частотності певних слів-реакцій. Так, у слів *делікатний* - *delikatny* при подібності лексичних значень в обох мовах в українських варіантах відповідей основна частина іменників включається в групи - назви осіб та найменування ситуацій, що пов'язані з людськими стосунками - 72% вживань. В польських відповідях слова цих ЛСГ становлять лише 21%. Або, наприклад, прикметники *дрібний* і *drobny* в обох мовах позначають, зокрема, ознаку плодів та інших продуктів харчування, проте в українському мовленні вища частотність і ширший спектр вживання відповідних іменників, пор.: *дрібний* - картопля 10, горох (горошок) 8, насіння 5, крупа 3, жито 2, зерно 2, рис 2, сіль 2, яблука 2, гриб 1, колос 1, сливки 1, полуниця 1, цукор 1, ягоди 1; *drobny* - mak 16, groch 5, groszek 4, cukier 2, makaron 2, pasiona 1. Очевидно, у свідомості українських мовців на основний ЛСВ прикметника *дрібний* накладається в окремих випадках значення негативної або позитивної оцінки, що дозволяє розширити коло опорних іменників у межах однієї ЛСГ.

Діапазон сполучуваності певною мірою пов'язаний з характером семантичної структури прикметника, кількістю і типами ЛСВ, особливостями семної організації слова. Серед прикметників, що досліджуються, можна виділити одиниці, які в обох мовах мають

розгалужену семантичну структуру: *гострий* - *ostrzy*, *злий* - *zły*, *цільний* - *celny*, *ясний* - *jasny*. Так, *Словник української мови* (далі - СУМ) фіксує 9 основних значень прикметника *гострий*, *Słownik języka polskiego* (SJP) - 7 значень слова *ostrzy*.³ Показово, що частотність реакцій у відповідях інформантів не має прямого зв'язку з кількістю значень певного прикметника. Так, із словом *делікатний* респондентами складено 94 типи сполучень, з *delikatny* - 67 (при цьому СУМ і SJP фіксують щодо цих слів по 4 значення). Прикметник *ясний* одержав 38 однотипних відповідей (при 8 значеннях в СУМі), *jasny* - 58 (при 6 значеннях в SJP). Частотність певних відповідей пояснюється не тільки власне лінгвістичними чинниками, але й екстралінгвістичними - специфікою асоціативного мислення, особливостями картини світу носіїв мови, мовленнєвими стандартами та ін.

Коло сполучуваності і частотність реакцій на умовно еквівалентні прикметники дозволяють виявити переміщення однакових в обох мовах ЛСВ по шкалі „центр - периферія семантичної структури слова”. Так, прикметники *тихий* - *pyszny* в обох мовах мають ЛСВ „пихатий” (про людину), при цьому в СУМі це значення зафіксоване як 10, останнє, тобто маловживане, а в SJP - як 1. Треба відзначити, що порядок розташування значень в словниках (як українському, так і польському) не завжди відповідає характеру частотності вживання, яка більш гнучко відображає послідовність компонентів семантичної структури слова. *Pyszny* у відповідях польських респондентів в основному реалізується у значенні „смачний”: *pyszny* - tort 26, ciastko 12, ciasto 7, chleb 2, placek 2, makowiec 1, gołada 1, sernik 1; як оцінка людини менш поширений: *pyszny* - człowiek 15, dziewczyna 2, zarozumialec 1.

В центрі семантичної структури ад'єктива *prawdziwy* знаходиться ЛСВ із значенням „справжній”, яке накладається на периферію семантичної організації відповідного українського прикметника *правдивий*. Водночас основний для українського прикметника

³ Водночас, звичайно, не можна говорити про певну кількість ЛСВ в кожній з мов, спираючись тільки на лексикографічні джерела, оскільки принципи побудови словникових статей в них дещо розрізняються; не завжди в одному ключі витримані і статті в межах одного словника, що пояснюється, зокрема, складними сигніфікативними особливостями якісних прикметників.

ЛСВ „який говорить (виражає) правду; чесний, справедливий” не має відповідника в польській мові. Сполучення з українським прикметником саме в цьому значенні найбільш частотні, пор.: *правдивий* - слова 14, людина 13, розповідь 13, відповідь 6, стаття 6, життя 6.

Зіставлення семантичної структури прикметників в обох мовах можливе і з точки зору її розширеності/звуженості. Так, і український ад’єктив *інтелігентний*, і польський *inteligentny* в основному сполучаються з назвами осіб, спільнотами і словами на позначення різних аспектів людської особистості і діяльності. Разом з тим *inteligentny*, крім спільних з українським прикметником ЛСВ „високоосвічений, культурний”, має значення „кмітливий, тямущий”. Реалізація цього ЛСВ веде до появи сполучень, аналоги яких неможливі з ад’єктивом *інтелігентний* в українській мові, пор.: *inteligentny* - zwierzę 12, uczeń 10, pies 8, dziecko 7, maszyna 5, kot 3, dzieciak 3, dziewczynka 2, istota 1, koń 1, replika 1, ssak 1. Розрізняються за обсягом семантичної структури і слова *зздрісний* - *zazdrosny*, *злий* - *zły* та ін.

Умовно еквівалентні прикметники можуть виявляти в обох мовах значне розходження семантичної структури слова, накладаючись лише в 1-2 ЛСВ. Суттєвою розбіжністю в плані семантики і сполучуваності відзначаються перш за все слова з широкою полісемією. Наприклад, прикметники *дужий* - *duży* і в українській, і в польській мовах включають в себе кілька ЛСВ, але семантично „перехрещуються” лише в одному значенні, причому частково, в окремих вживаннях типу *дужий* - вітер, дощ; *duży* - wiatr, deszcz. В інших випадках при перекладі польських словосполучень спостерігається варіативність, пор.: *duże pieniądze* - великі гроші, *duża gorączka* - висока температура, *duże dzieci* - дорослі діти. Значно розходиться в обох мовах сполучуваність слів *грубий* - *gruby*, пор., наприклад, неможливі для польської мови українські сполучення типу *грубий* - їжа 2, корми 2 і специфічні польські вживання: *gruby* - włosy 3, nieporozumienie 2, przesada 1.

Подібність прикметників, що зіставляються, при їхній семантичній своєрідності призводить до виникнення міжмовних паронімічних словосполучень. Так, наприклад, у відповідях інформантів зафіксовані схожі між собою словосполучення: *пишний* - торт 7, тіс-

то 2, хліб; *pyszny* - tort 25, ciasto 7, chleb 2. При зовнішній еквівалентності прикметники в межах цих сполучень виявляють специфічні значення: в українській мові - „пухний, м'який (про вироби з тіста)”, в польській мові - „смачний”. Ці нюанси, звичайно, мають враховуватися при перекладі.

В ряді випадків для розкриття значень прикметників, що входять в обох мовах в однотипні словосполучення, потрібний розширений контекст. Наприклад, в польській мові прикметник *zły* має ширший спектр значень, аніж *злий* в українській мові, внаслідок чого в сполученнях типу *zły student* можуть реалізовуватися 2 ЛСВ, які залежно від конституації перекладаються як *поганий студент* або *злий* (на когось) *студент*. З другого боку, при перекладі на польську мову потребують пояснення сполучення аналогічного типу, пор. у відповідях респондентів: *злий* - викладач 8, студент 4, вчитель 1, педагог 1. В свою чергу, в українській мові також можливою є полісемія конструкцій „прикметник + іменник”. Так, значення словосполучення *грубий хлопець* може бути виявлене лише в межах широкого контексту, залежно від якого актуалізуються ЛСВ прикметника „товстий” і „некультурний, неввічливий” (Щоправда, в свідомості носіїв української мови в подібних випадках превалює саме друге значення, внаслідок чого в групі *грубий* - чоловік 21, людина 17, хлопець 7, хлопчик 1 відсутні іменники на позначення осіб жіночої статі). В польській мові прикметник *gruby* в сполученнях типу *gruby chłopiec* однозначно виявляє значення „товстий”. Можливістю подвійного перекладу характеризуються і сполучення типу *zazdrosna dziewczyna* (може бути перекладена і як *заздрісна*, і як *ревнива дівчина*), *inteligentny chłopiec* (*інтелігентний* і *кмітливий*) та ін.

Досліджувані ад'єктиви в обох мовах мають обов'язкове оцінне значення, яке більшою або меншою мірою реалізується в кожному окремому випадку. Це пов'язане з тим, що „оцінність є перш за все характеристикою прикметників як класу слів, де знаки «+» чи «-» властиві семантиці самого слова чи індуковані в контексті”.⁴ Аксіологічні характеристики українських і польських прикметників, що

⁴ Е. М. Вольф, *Варьирование в оценочных структурах*, [в:] *Семантическое и формальное варьирование*, Москва 1979, с. 275.

досліджуються, в основному збігаються, проте і в цьому аспекті можлива міжмовна і міжмовленнева варіативність. Так, наприклад, слова *тишний* - *pyszny* поєднують у своїй структурі ЛСВ як з позитивною, так і з негативною оцінкою: знаком „+” позначені сполучення типу *тишні пироги* і *pyszne pierogi*, знаком „-” - *тишна людина* - *pyszny człowiek*. Разом з тим діапазон сполучуваності слів *pyszny* і *zły* ширший, аніж українських *тиший* і *злий*, оскільки ці польські прикметники можуть, на відміну від українських, передавати загальнооцінне значення, пор. у відповідях респондентів: *pyszny* - *zapach* 3, *żart* 3, *niespodzianka* 2, *pogoda* 2, *spotkanie* 2, *bluzka* 1, *pokój* 1, *ubiór* 1; *zły* - *sen* 2, *słowo* 2, *wola* 2, *godzina* 1, *sos* 1, *towarzystwo* 1. При перекладі на українську мову ад’єктиви *pyszny* і *zły* в загальнооцінному значенні отримують аналоги „добрий, гарний, приємний” і „поганий, важкий” відповідно. В українській мові позитивна оцінка слова *тиший* і негативна слова *злий* виступають лише як додаткові семи. В свою чергу, український прикметник *злий* в одному ЛСВ виявляє оцінну сему інтенсивності, яка нетипова для польського мовлення, пор.: *злий* - вітер, напір, сила. Серед досліджуваних прикметників загальнооцінне значення має і польське слово *miły*, яке також порівняно з українським *милий*, має ширше коло сполучуваності.

Оцінні характеристики реалізують і прикметники *słodkiy* - *ślodki*; проте, якщо в польській мові знак оцінки однозначно позитивний, то в українському вживанні він може пересуватися по оцінній шкалі залежно від значення опорного іменника і широкого контексту. Так, потребують актуалізації сполучення типу *słodkiy* - слово, розмова, сміх (можуть передавати і позитивну, і негативні оцінку); однозначним позитивом відзначається цей прикметник у словосполученнях *słodkiy* - сон, поцілунок, мрії, уста; а такі утворення, як *słodkiy* - людина, погляд, усмішка мають швидше негативну, аніж позитивну оцінну сему. Цікаво, що і українськими, і польськими інформантами були утворені сполучення (хоч і нечисельні) з прикметником *słodkiy* і *ślodki* відповідно іменниками негативного забарвлення, причому лексикографічні джерела не фіксують можливостей подібних утворень. Очевидно, що семантичний потенціал прикметників в обох мовах виявився ширшим, пор.: *słodkiy* - *grix* 4, *brehnia* 3, *obman* 1; *ślodki* - *kłamstwo* 2, *głupiec* 1, *idiota*

1. Прикметник *простий* також в українській мові може одержувати як додаткову сему із знаком „+”, так і із знаком „-”; в польській мові *prosty* має периферійну сему негативної оцінки. Зрозуміло, що українські сполучення типу *проста людина* потребують обов’язкової контекстуальної конкретизації і підбору відповідного аналога при перекладі.

Семантичні можливості умовно еквівалентних прикметників в обох мовах дозволяє виявити в певних контекстах, навіть мінімальних, пресупозитивні значення. Так, у відповідях респондентів зустрічаються сполучення *грубий гаманець - gruba portmonetka*, які передають пресупозицію „багато грошей”. В межах слова пресупозиція може виявлятися у вигляді потенційних сем, які актуалізуються залежно від контексту. Наприклад, ті ж прикметники *грубий* і *gruby* можуть мати потенційну сему „теплий” у рядах типу: *грубий* - одяг 9, тканина 8, кофта 2, светр 2; *gruby* - sweter 12, kosc 3, kurtka 2, płaszcz 2, szalik 1. Як правило, пресупозитивні значення прикметників в обох мовах зближені.

Ряди утворених респондентами сполучень певною мірою відображають як особливості ментальності носіїв мови, специфіку картини світу кожної з націй, так і спільні риси світогляду двох слов’янських народів. Як відомо, саме „через мову все створене народом у минулому впливає на індивіда”.⁵ У відповідях українських інформантів серед слів-реакцій зустрічаються, наприклад, іменники - найменування міфологічних персонажів, для польських респондентів подібне вживання менш характерне, пор., зокрема, ряд сполучень з прикметниками *злий* і *zły*: *злий* - дух 9, відьма 2, диявол 2, змії 2, привід 2; *zły* - diabeł 2. При цьому показово, що найбільш частотні реакції щодо цих же прикметників в обох мовах пов’язані із собакою: *злий* - собака 44, пес 14; *zły* pies 47. Водночас треба зазначити, що для носіїв польської мови найменування цієї тварини є і найбільш поширеною асоціацією щодо прикметника *łagodny* (35 відповідей). Для українських інформантів асоціати *собака*, *пес* до слова *лагідний* нехарактерні (3 відповіді). Цікаво, що ад’єктив *лагідний* в українських мовців пов’язується перш за все з назвами людей (36% відповідей), меншою мірою - з номінаціями тварин

⁵ В. Гумбольдт, *Язык и философия культуры*, Москва 1985, s. 372.

(7%). Для польських респондентів типова інша частотність вживань слова *lagodny* з іменниками цих ЛСГ: відповідно 12 і 22%.

Ряд асоціацій українських мовців пов'язаний з фольклорними джерелами. Наприклад, найбільш частотна відповідь щодо слова *дрібний дощ* (дощик) 61 (пор. з популярною народною пісню „І шумить, і гуде, дрібен дощик іде”). Для польських інформантів найбільш частотною відповіддю на прикметник *drobny* виявився іменник *pieniądze* 37. Складовим компонентом картини світу кожного народу є, зокрема, національна кухня. В ряді випадків утворені інформантами сполучення відображають специфіку поширеності певних страв і напоїв, пор., наприклад, частотність і характер вживання іменників на позначення цих реалій щодо прикметників *gusty* і *gęsty*: *gusty* - борщ 7, каша 7, сметана 7, суп 6, кисіль 2, вино 2, кава 1, мед 1, чай 1, шоколад 1; *gęsty* - zupa 34, sos 18, sok 8, śmietana 8, budyn 6, kisiel 3, miód 3, kasza 2, barszcz 1, dzem 1, olej 1.

Для багатьох умовно еквівалентних прикметників характерним є входження в обох мовах в ряди фразеологічних зворотів і складених найменувань. Зіставлення таких конструкцій безпосередньо не пов'язане з темою статті і має бути проведене в окремому дослідженні. Широке коло проблем, пов'язаних з порівняльними характеристиками умовно еквівалентних українських і польських сигніфікатів, зокрема прикметників, потребує подальшого аналізу.